रसः

(काव्यप्रकाशम् आधारीकृत्य)

रसस्वरूपम्

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेत् नाट्यकाव्ययोः ।।

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ।।

अत्र विभावाः कारणानि, अनुभावाः कार्याणि, व्यभिचारिणश्च सहकारिणः एषां संयोगात् रसस्य निष्पत्तिः ।

रसनिष्पत्तिविषये प्रमुखाः वादाः

भरतमुनिना यथोक्तं -

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः ।’

अत्र संयोगशब्दं निष्पत्तिशब्दं च आश्रित्य विविधाः वादाः प्रादुरभवन् ।

प्राधान्येन चत्वारो वादाः विविधदर्शनविद्भिः प्रतिपादिताः ।

Contd…..

(1) भट्टलोल्लटः - मीमांसाशास्त्रमाश्रित्य - उत्पत्तिवादः ।

(2) श्रीशङ्कुकः - न्यायदर्शनमाश्रित्य - अनुमितिवादः ।

(3) भट्टनायकः - साङ्ख्यशास्त्रमाश्रित्य - भुक्तिवादः ।

(4) अभिनवगुप्तः - वेदान्तदर्शनमाश्रित्य - अभिव्यक्तिवादः ।

Contd……

सर्वेष्वपि वादेषु अभिनवगुप्तस्य मतं दर्शनमूलत्वात् मनोवैज्ञानिक-चिन्तनपरत्वाद् यथार्थभावेन रसविश्लेषणाच्च अद्यत्वेऽपि सर्वैः काव्यतत्त्वज्ञैः गृह्यते प्रशस्यते च ।

काव्येषु रसस्य प्राधान्यम्

रसस्य भेदाः

शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानकाः।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ।।

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ।।

Contd…...

क्र.सं	रसः	स्थायिभावः	वर्णः	देवता
1.	श्रृङ्गारः	रतिः	श्यामः	विष्णुः
2.	हास्यः	हासः	शुक्लः	प्रमथः
3.	करुणः	शोकः	कपोतः	यमराजः
4.	रौद्रः	क्रोधः	रक्तः	रुद्रः
5.	वीरः	उत्साहः	सुवर्णवत्	महेन्द्रः
6.	भयानकः	भयः	कृष्णः	कालः
7.	बीभत्सः	जुगुप्सा	नीलः	महाकालः
8.	अद्भुतः	विस्मयः	पीतः	गन्धर्वः
9.	शान्तः	शमः	कन्दपुष्पवत्	श्रीनारायणः

(1) श्रृङ्गाररसः

श्रृङ्गाररसस्य द्वौ भेदौ - सम्भोगो विप्रलम्भश्च ।

(i) सम्भोगश्रृङ्गारः

तत्राद्यः परस्परालिङ्गन-अधरपान-परिचुम्बन-आद्यनन्तत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते ।

यथा -

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ।।

(ii) विप्रलम्भश्रृङ्गारः

विप्रलम्भस्तु अभिलाष-विरह-ईर्ष्या-प्रवास-शापहेतुक इति पञ्चविधः ।

यथा-

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ।।

(2) हास्यः

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे
।

तारस्वनं प्रथितथूत्कमदात्प्रहारं हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा
।।

(3) करुणः

हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषः धिक् प्राणान्
पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।

इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानपि रोदयन्ति
शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ।।

(4) रौद्रः

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादै-
र्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहसृङ्मेदोमांसैः करोमि
दिशां बलिम् ।।

(5) वीरः

क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः किञ्चिद्-भ्रू-भङ्ग- लीला-नियमितजलधिं राममन्वेषयामि ।।

(6) भयानकः

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ।।

(7) बीभत्सः

उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्-

पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान् यग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि

क्रव्यमव्यग्रमत्ति ।।

(8) अद्भुतः

चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ।।

(9) शान्तः

THE END

